

Beschouwing

Modernisering nucleaire taak essentieel voor afschrikking

Joris Janssen Lok

Nederland toonde zich op de NAVO-top van juli 2016 in Warschau voorstander van nucleaire ontwapening. “We moeten het beleid van Rusland niet spiegelen. Het beklemtoont de rol van tactische nucleaire wapens, dat is zorgwekkende retoriek,” aldus PvdA-minister Bert Koenders van Buitenlandse Zaken in een interview na de top.¹ Een nobel streven. De pijlen zouden zich daarbij echter niet moeten richten op de enig overgebleven nucleaire taak van de Nederlandse krijgsmacht.

Londen, december 2014. Prof. dr. Eric Grove, Brits maritiem historicus en defensie-analist, spreekt een internationaal gehoor van marineofficieren en industriëlen toe over de parallellen tussen de jaren dertig en de huidige tijd.

“Zowel toen als nu zien we een Europa geconfronteerd met een autocratisch geleide, revanchistische mogendheid, die haar eigen bevolking ophitst tegen de boze buitenwereld en die grootschalig investeert in modernisering van de krijgsmacht. Toen was dit het door Hitler geleide Nazi-Duitsland. Nu is dit het door Poetin geleide Rusland,” aldus Grove.

“Toen én nu gingen deze mogendheden stapje voor stapje steeds verder in agressief gedrag jegens buurlanden. In 1936 trokken Duitse troepen het gedemilitariseerde Rijnland binnen; in 1938 annexeerde Duitsland Oostenrijk en het Sudetenland. Meer recentelijk was het Rusland dat in 2008 een oorlog voerde tegen Georgië en in 2014 de Krim annexeerde en Oost-Oekraïne onder zijn controle bracht,” zo zet Grove uiteen.

“Maar,” zo stelt hij, “er is één heel groot verschil tussen toen en nu.” Het bezorgd kijkende publiek gaat rechtop zitten; gelukkig, er is toch ook nog goed nieuws. Dan geeft Grove de genadeklap: “In the second half of the 1930s, Great Britain was re-arming as hard as it could.”²

Syrië

Inmiddels is het twee jaar later en kan er minstens nóg een parallel worden toegevoegd aan Groves vergelijking. Vanaf 1936 waren Duitse lucht- en landmachteenheden actief betrokken bij de Spaanse burgeroorlog. Hierbij kreeg de vernieuwde Duitse krijgsmacht de kans om zijn innovatieve wapens en bijbehorende doctrines en tactieken in de praktijk te testen en te vervolmaken.

Ditzelfde zien we het afgelopen jaar ook gebeuren in Syrië, waar Rusland vanaf 30 september 2015 actief deelneemt aan de strijd. Rusland zet hierin vrijwel al zijn nieuw ontwikkelde wapens in, waaronder precisie-geleide munitie en langeafstandskruisvluchtwapens afgevuurd vanaf marineschepen in de Kaspische Zee en vanaf onderzeeboten in de Middellandse Zee. Strategische bommenwerpers voeren aanvalsvluchten uit over duizenden kilometers, startend vanaf bases diep in Rusland. In oktober 2016 stoomde zelfs een complete Russische *Carrier Battle Group* door de Noordzee. Het eskader was geformeerd rond het vliegdekschip Admiral Kuznetsov en de met tientallen

kruisvluchtwapens uitgeruste slagkruiser Pyotr Velikiy, en was op weg naar Syrië vanuit de marinebases van de Russische Noordelijke Vloot rondom Moermansk.³

Voelbare zorgen

In het NAVO-hoofdkwartier in Brussel zijn de zorgen over de Russische assertiviteit voelbaar. “Rusland is weer prominent aanwezig in onze dreigingsanalyse,” zegt een Nederlandse beleidsambtenaar bij het bondgenootschap.⁴ “We zien Rusland landjepik spelen op de Krim, het oosten van de Oekraïne destabiliseren en militaire steun verlenen aan de Syrische president Assad. Rondom Noordwest-Europa voert Rusland agressief operaties uit met onderzeeboten en vliegtuigen. Datzelfde in de Zwarte Zee. En Rusland voert actief een informatie- en cybercampagne met het doel het Westen te verdelen en te verzwakken.”

Zorgen die ook buiten de muren van het Brusselse hoofdkwartier worden gedeeld: “Russia is using the whole range of state organs and powers to push its foreign policy in increasingly aggressive ways,” aldus directeur-generaal Andre Parker van de Britse veiligheidsdienst MI5.⁵ Tegelijkertijd loopt het aantal incidenten tussen de NAVO en Rusland snel op.⁶

Baltische republieken

Met name zijn er zorgen over de positie van de Baltische republieken, een kwarteeuw geleden nog onderdeel van de Sovjet-Unie. Inmiddels zijn Estland, Letland en Litouwen onafhankelijk en volwaardig lid van de NAVO (en van de EU). Hun positie is militair gezien echter precair. De drie jonge NAVO-landen liggen ver naar het oosten. Ze worden zowel aan hun west- als oostkant geconfronteerd met steeds sterker wordende Russische militaire macht.

Tijdens de NAVO-top in Warschau bleek het verrassend eenvoudig om maatregelen aangenomen te krijgen, die voorzien in een tot nu toe ongekende uitbreiding van NAVO-strijdkrachten in de regio. Onder de noemer *Enhanced Forward Presence* (EFP) worden de komende maanden duizenden NAVO-militairen permanent gestationeerd in het Balticum en Polen. In elk van de vier landen gaat het om een multinationalaal samengesteld gevechtsbataljon van ongeveer 1.000 man. Het gaat om zogenoemde *All Arms Battle Groups* inclusief pantsereenheden en artillerie. Ook Nederland heeft zich hieraan gecommitteerd: 150 militairen zullen vanaf maart 2017 deel uitmaken van het door Duitsland geleide bataljon dat in Litouwen wordt gestationeerd.

Daarnaast wordt gewerkt aan een *Tailored Forward Presence* in het Zwarte Zee-gebied. Dit houdt onder meer in een multinationale trainingsbrigade die in Roemenië zal worden gevormd, plus versterkte NAVO-aanwezigheid in de lucht en op zee in het gebied.

“Nephews”

Deze eenheden, die in juni 2017 allemaal ter plaatse moeten zijn, betekenen een grote uitbreiding van de NAVO-aanwezigheid in de Oost-Europese lidstaten. Tot nu toe bleef die grotendeels beperkt tot kleine, op kwartaalbasis roulerende detachementen jachtvliegtuigen ten behoeve van *Air Policing*, plus de zogeheten “nephews” (*NFIU's – NATO Forward Integration Units*). Dat zijn kleine teams die per land een eventuele NAVO-operatie

moeten voorbereiden. Dat doen ze door het leggen van contacten, het maken van afspraken en het verkennen van locaties.

Twee jaar geleden al was op de NAVO-top in Wales besloten tot het oprichten van een *Very High Readiness Joint Task Force* (VJTF) die veel sneller dan de sinds 2002 bestaande *NATO Response Force* (NRF) kan uitrukken in geval van een plotselinge dreiging. Bovendien is het aantal eenheden aangewezen voor de NRF fors uitgebreid tot zo'n 40.000 man. Wanneer de vier EFP-gevechtswaarden komende zomer ter plaatse zullen zijn, lijkt in combinatie met de maatregelen uit 2014 in theorie dus een behoorlijke versterking bereikt van de NAVO-verdediging van de kwetsbare noordoost-flank. Is het echter genoeg om Russische agressie af te schrikken en daarmee het potentieel voor oorlog te verkleinen?

Rusland als tegenstander

“Russische militaire dreiging tegen ons territorium en onze bevolking is iets wat we goed kennen... daar hebben we 45 jaar mee gewerkt,” zegt een Britse beleidsfunctionaris op het NAVO-hoofdkwartier. “En we bevinden ons nu inderdaad opnieuw in een situatie waarin we geconfronteerd worden met een militair sterke natiestaat zoals Rusland als potentiële tegenstander. Vanaf 2008 werd het steeds duidelijker dat het deze kant op zou gaan. Sterker nog, Poetin heeft ruim daarvoor al toespelingen gemaakt over zijn ambities om de verloren gegane macht van Rusland weer op te bouwen.”

“Het grote verschil met de situatie in de Koude Oorlog is echter dat de NAVO vanwege de oostelijke uitbreiding van het bondgenootschap nu een veel groter gebied heeft dat verdedigd moet worden, vergeleken met de grens tussen Oost- en West-Duitsland toen. Tegelijkertijd zijn de omvang en slagkracht van onze strijdkrachten drastisch verminderd door het innen van het vredesdividend en de grootschalige bezuinigingen na de financiële crisis van 2008.”

“Tot 1990 had de NAVO acht legerkorpsen ontplooid over een front van 600 km in West-Duitsland. We hadden een *Permanent Forward Presence* van zo'n 600.000 man in een relatief heel klein gebied. Nu is de grens van het NAVO-gebied duizend kilometer naar het oosten verschoven. Wat er nog over is van onze strijdkrachten is grotendeels naar het westen teruggetrokken. Op dit moment zijn er geen NAVO-strijdkrachten van enige significantie *forward-deployed* in de Baltische republieken of Polen.”

Snelheid

Het toverwoord in de scenario's die rondgaan voor een mogelijk conflict in het Balticum is snelheid. Daarbij lijkt de NAVO toch in het nadeel. Allereerst vanwege de tijd die het zal kosten om politieke overeenstemming te bereiken dat een actie moet worden ingezet. Sinds het einde van de Koude Oorlog zijn veel beslissingsbevoegdheden weggehaald bij de *Supreme Allied Commander Europe* (SACEUR). Dat betekent dat eerst politieke consultatie moet plaatsvinden, wat (veel) tijd kost. “Er zijn allerlei gesprekken gaande om toch weer meer bevoegdheden bij SACEUR neer te leggen, maar daar is nog geen consensus over,” zegt een beleidsambtenaar. “Sommige NAVO-landen zijn huiverig zijn om verregaande autoriteit in handen te geven van een Amerikaanse generaal.”

De EFP-bataljons die binnenkort ter plaatse komen zullen een bepaalde mate van tegenstand kunnen bieden bij een daadwerkelijke Russische aanval. Maar hun rol is vooral die van “tripwire force” die moet afschrikken. Bij het falen daarvan, kunnen de bataljons hoogstens een Russische opmars vertragen in afwachting van versterkingen.

Spearhead force

Die versterkingen moeten dan als eerste komen van de ‘*spearhead force*’, de recent opgerichte VJTF waarover Spanje in 2016 de leiding had en het Verenigd Koninkrijk in 2017. De VJTF is een multinationale brigade van ongeveer 5.000 man. Op het NAVO-hoofdkwartier toont men zich tevreden over de manier waarop Spanje deze het afgelopen jaar geeft vormgegeven. Volgend op de VJTF (die ook wel bekend staat als de ‘flitsmacht’) kan indien nodig de NRF in het crisisgebied ontplooiën. Maar de realiteit is dat het over grote afstand dwars door Europa ontplooiën van de eenheden een stuk minder flitsend zal gaan.

“Het zal toch enige tijd vergen voor het zware materieel in de Baltische republieken kan zijn, via het spoor, over de weg of over zee. Het moet altijd door meerdere landen, met verschillende spoorbreedtes, regels en wetgeving. Een voorbeeld: Amerikaanse militaire diepladers om tanks mee te vervoeren voldoen tegenwoordig niet meer aan EU-regels voor wegtransport. *In wartime all bets are off*, maar de bedoeling is toch om dit nog in vreedstijd te doen. Juist om te voorkomen dat het überhaupt oorlog wordt,” aldus de Britse NAVO-medewerker. *“Quite rapid is simply not rapid enough.”*

Hoofdpijn

Ook de voortvarende militaire ontwikkelingen aan Russische zijde bezorgen de NAVO-planners hoofdpijn. “De belangrijkste les die Rusland tijdens het conflict met Georgië in 2008 heeft geleerd, is dat de paraatheid en gereedheid van zijn troepen niet goed op orde waren,” aldus de Britse medewerker.

“Gevechtseenheden waren in vreedstijd niet op volle sterkte en moesten te veel terugvallen op extra personeel en materieel dat van elders kwam. Tegenwoordig zijn alle eenheden volledig bemand en in hoge staat van paraatheid. Er wordt aan één stuk door geoefend en getraind, vooral ook in hybride oorlogvoering. Rusland wist in 2014 tijdens de Krim-crisis in korte tijd zo’n 40.000 man troepen aan de grens met Oekraïne te ontplooiën. Vandaag de dag beschikt Rusland over veertig Brigade Combat Teams van ieder zo’n 5.000 man. Een groot deel daarvan bevindt zich in de omgeving van de Russische westgrenzen. Het vermogen om met een korte waarschuwingstijd en hoge snelheid een operatie te starten is zeker aanwezig.”

Kaliningrad

Daarbij komt dat de Russische militaire macht vlakbij de Baltische republieken nu al aanzienlijk is. Dat geldt vooral voor Kaliningrad, de Russische enclave die ligt ingeklemd tussen Polen en Litouwen. Hier bevinden zich meerdere vliegbases met jacht- en aanvalsvliegtuigen, grondgebonden luchtverdedigingssystemen, alsmede de recent opgestelde Iskander-M tactische ballistische raketten die grote delen van Polen en de Baltische republieken kunnen bestrijken.⁷

“Onze lucht- en zeestrijdkrachten zijn de afgelopen 20-25 jaar gewend geweest om te opereren in omgevingen met weinig tot geen dreiging. Een operatie om de Baltische republieken te ontzetten betekent echter dat we een forse *Anti-Access/Area Denial (A2/AD)* dreiging zullen moeten trotseren. De eventueel te voeren strijd zal erom gaan de dreiging die uitgaat van de Russische eenheden in Kaliningrad te neutraliseren.”⁸

Dat dit serieuze hoofdbrekens vergt, blijkt uit een studie van de Amerikaanse denktank RAND Corporation. De Amerikaanse journalist Evan Osnos publiceerde onlangs een vraagggesprek met David Shlapak, bij RAND leidinggevende van hun Center for Gaming dat zich bezig houdt met politiek-militaire wargames. Volgens Shlapak heeft RAND na de Russische annexatie van de Krim een *wargame* gedraaid, gesponsord door het Pentagon, met als vraag: wat zou Rusland tegen de NAVO kunnen uitrichten in een scenario rond de Baltische republieken?

“Steel against flesh”

Shlapak sprak over hoe verbluft hij was over de uitkomsten van de studie: Russische strijdkrachten stonden in minder dan 36 uur in de buitenwijken van de hoofdsteden van Estland en Letland. De verliezen aan NAVO-kant zouden daarbij groot zijn. Ook aan Amerikaanse zijde. De Amerikaanse eenheden die vanuit Duitsland en Italië de Baltische bondgenoten te hulp zouden schieten, zijn relatief licht van samenstelling. “Binnen 12 uur sneuvelen meer Amerikanen dan in 16 jaar tijdens de operaties in Afghanistan en Irak bij elkaar. En binnen diezelfde 12 uur verliest de Amerikaanse luchtmacht meer vliegtuigen dan in alle conflicten sinds Vietnam, bij elkaar. In ons scenario gingen we ervan uit dat de Russen 450 tanks in de strijd zouden brengen, tegenover nul tanks aan de NAVO-zijde. Het zou dus neerkomen op een *“fight of steel against flesh”*. RAND gaf naar aanleiding van deze wargame het advies dat de NAVO drie pantserbrigades in de Baltische republieken zou moeten stationeren — het nu geaccordeerde *Enhanced Forward Presence* vertegenwoordigt op zijn best eenderde van die slagkracht.”⁹

Voorkomen van oorlog

De regeringen van de NAVO-lidstaten herkennen én erkennen de groeiende Russische dreiging. Maar doen zij voldoende om deze af te schrikken? Het hieraan gekoppelde belang kan haast niet groter zijn: het voorkomen dat een gewapend conflict (ook wel genoemd: oorlog) uitbreekt tussen aan de ene kant Rusland en aan de andere de NAVO. De twijfel die de Amerikaanse *president-elect* Donald Trump zaaide tijdens de verkiezingscampagne, of de VS wel in actie zouden komen bij een militaire aanval op de Baltische republieken, was in deze context zeker onverantwoord. Weliswaar worden nu eenheden permanent in de Baltische republieken en Polen geplaatst, maar vertegenwoordigen deze de voor echte afschrikking benodigde slagkracht?

VJTF en NRF staan gereed om in geval van spanning de regio te gaan versterken. Maar zullen zij er tijdig kunnen komen in geval van een Russische actie ‘shooting from the hip’? Een actie die waarschijnlijk gepaard zal gaan met een propagandaoffensief om in NAVO-landen het draagvlak voor een militaire operatie ter ondersteuning van de Baltische staten bij bevolking en politici te eroderen. En mogelijk gepaard zal gaan met ontwrichting-scheppende acties of aanvallen in West-Europa die voor zoveel chaos en verwarring zorgen dat de situatie in de

Oostzee van het netvlies verdwijnt. Is het dan nog mogelijk het gebied te bereiken, zeker wanneer te rekenen valt met zware Russische tegenstand vanuit Kaliningrad?

Conventionele plaatje

Wat kan de NAVO in zo'n situatie ergens in de komende paar jaar in de Oostzee tegen die Russische militaire macht bereiken? Het conventionele plaatje ziet er niet best uit. "De Britse Royal Navy had in 1982 nog 65 fregatten en destroyers, vandaag nog slechts 19 waarvan eenderde niet inzetbaar wegens onderhoud," waarschuwt de Britse NAVO-medewerker. De Nederlandse Koninklijke Marine staat er nog veel slechter voor, met hoogstens twee of drie inzetbare fregatten en een onderzeeboot. Voortdurende bezuinigingen hebben de marine zwaar getroffen. Dringende noodzakelijke vervangingsprogramma's zijn vertraagd.

Wat kan de NAVO doen in de lucht? De combinatie van AWACS, F-15's en F-16's was decennia lang onverslaanbaar maar is nu dus ook al decennia oud. Illusterend voor de bezorgdheid bij luchtmachtgeneraals is de afgelasting door de Nederlandse Koninklijke Luchtmacht van haar zo gekoesterde Luchtmachtdagen-evenement voor 2017 — alle tijd en middelen zijn te zeer benodigd om het vermogen om een 'echte' oorlog te kunnen voeren, weer terug te brengen. Een vermogen dat na jaren van bezuinigingen en *single-mission* focus (precisiewapens inzetten in een gebied zonder enige vorm van dreiging) verloren is gegaan.¹⁰

Landjepik-operatie

Kortom, is er voldoende afschrikking om oorlog te voorkomen? Uitgaande puur van conventionele krachtsverhoudingen is het antwoord: twijfelachtig. De Britse professor Julian Lindley-French ziet het als volgt: "Moskou wil een virtuele bufferzone van invloed vestigen. Geen oorlog met de NAVO als geheel. Rusland zou zo'n oorlog of verliezen, of een nucleair conflict moeten beginnen dat voor alle partijen rampzalig zou zijn, dat begrijpt Moskou ook. Echter, dit sluit niet uit dat Moskou een 'beperkte' landjepik-operatie in het Oostzeegebied uitvoert, wanneer het de omstandigheden daarvoor inschat als voldoende gunstig."¹¹

Ultieme afschrikmiddel

Dit maakt dat steeds meer gewicht komt te liggen op het ultieme afschrikingsmiddel van de NAVO: het kernwapen. Ook op dit gebied zien we echter dat Rusland zijn eigen kernwapens steeds nadrukkelijker en ook letterlijk naar voren schuift op het operationele en zelfs tactische niveau. Dit onder meer door het in Kaliningrad ontplooiën van Iskander-M *nuclear-capable* tactische ballistische raketten. Ook verbaal komt steeds vaker vanuit Moskou de suggestie dat het Kremlin zijn kernwapens ziet als middel dat het in geval van nood ook weleens daadwerkelijk in zou kunnen zetten.

Aan NAVO-zijde hebben Amerikanen, Britten en Fransen natuurlijk hun arsenalen aan strategische kernwapens — hoofdzakelijk bestaande uit *Intercontinental Ballistic Missiles* (ICBM's) die over duizenden kilometers meerdere doelen tegelijk kunnen aanvallen. In het Europese theater zijn nog slechts beperkt kernwapens aanwezig die beneden het allerhoogste niveau van strategische afschrikking liggen. Dit zijn aan Franse kant naar

schatting 60 ASMP (Air-Sol Moyenne Portée) raketten met een bereik van zo'n 500km die door Rafale en Mirage 2000N gevechtsvliegtuigen kunnen worden ingezet.¹²

Dual Capable Aircraft

En aan Amerikaanse kant (de Britten hebben uitsluitend nog strategische kernwapens) naar schatting 180 kernwapens van het type B61. Deze wapens zijn bedoeld om te kunnen worden ingezet door wat in NAVO-taal *Dual Capable Aircraft* (DCA) wordt genoemd. Het gaat in de praktijk om F-15, F-16 en Tornado gevechtsvliegtuigen van de Amerikaanse, Belgische, Duitse, Italiaanse, Nederlandse en Turkse luchtmacht. Infrastructuur en personeel voor B61-wapens is aanwezig op vliegbases in die landen. In Nederland gaat het om vliegbasis Volkel.¹³ Over of daadwerkelijk B61-wapens per plaatse zijn doen de betrokken regeringen conform NAVO-beleid geen uitspraak.

Het probleem met DCA is dat niet alleen de B61-wapens zelf, maar ook de vliegtuigen die hen op hun doel moeten brengen langzaam maar zeker zowel technisch als operationeel verouderd zijn. In algemene zin is het minder zeker geworden of F-16's of Tornado's in staat zullen zijn hun doel te bereiken wanneer ze eerst de meest moderne Russische *Integrated Air Defence Systems* (IADS) dienen te overwinnen.

Geloofwaardigheid

Daarmee staat de geloofwaardigheid van deze vorm van afschrikking op het spel. Volgens een Britse NAVO-medewerker "sluit Poetin het niet uit om zonedig nucleaire wapens echt te gebruiken. Dat betekent impliciet dat hij bereid is een nucleaire tegenaanval te riskeren en zelf een nucleaire klap te incasseren. Poetin zou er op kunnen vertrouwen dat onze *Dual Capable Aircraft* niet in staat zullen zijn in de buurt te komen van hun doelwit, gezien zijn vermogen om hen neer te schieten."

Om meerdere redenen is het hoe dan ook niet geloofwaardig om nucleaire afschrikking op tactisch of operationeel niveau te laten afhangen van strategische kernwapens — er zijn te veel argumenten die een dergelijke inzet van ICBM's onwaarschijnlijk maken. Het is om meerdere redenen ook onwenselijk om voor dit kritieke element van afschrikking afhankelijk te zijn van alleen de Franse sub-strategische ASMP-wapens. Al was het maar om de verantwoordelijkheid voor een dergelijke inzet niet bij slechts één hoofdstad neer te leggen. Een van de sterke punten van het DCA -concept is juist dat die verantwoordelijkheid door meerdere lidstaten gezamenlijk wordt gedragen.

Het is daarom van belang DCA en de bijbehorende B61-wapens geen onderwerp te maken van voorstellen tot nucleaire wapenvermindering.

Nieuwe generatie

De DCA-landen staan op het punt een nieuwe generatie vliegtuigen in te voeren. In de meeste gevallen gaat het om de F-35. Deze zal met zijn *stealth* en informatie-verwerkende capaciteiten beter in staat zijn de missie uit te voeren, wat de afschrikingswaarde weer herstelt. Tevens gaat de VS de huidige generatie B61-7 en B61-11 ongeleide vrije-val wapens vervangen door een nieuw ontwikkelde variant, de B61-12. Dankzij een precisiegeleidingskit (een door Boeing geproduceerd staartstuk met bestuurbare vleugeltjes en nauwkeurige

navigatiecomputer) zal het mogelijk zijn de B61-12 vanaf grotere afstand af te werpen en doelen nauwkeuriger aan te vallen, waardoor met een veel lagere *yield* (hoeveelheid vrijkomende energie) kan worden volstaan.¹⁴

Ook dit zal de afschrikingswaarde verder herstellen. Gekoppeld met een versnelde modernisering van onze zee- en luchtmacht maakt dit de kans op het uitbreken van een gewapend conflict met Rusland kleiner. En daarmee ook de kans op een daadwerkelijke inzet van kernwapens in Europa.

Joris Janssen Lok is een kwart eeuw lang werkzaam geweest als vak-journalist op het gebied van internationale veiligheid en defensie bij onder andere *Jane's* en *Aviation Week*. Momenteel is hij werkzaam bij Thales Nederland BV en lid van de Adviesraad *Atlantisch Perspectief*. Hij schreef dit artikel op persoonlijke titel.

¹ Theo Koelé en Arie Elshout, 'Rusland is een reus op lemen voeten', *de Volkskrant*, 11 juli 2016.

² J. Janssen Lok, aantekeningen, *IQPC Submarine Operations Conference*, London, december 2014.

³ Jonathan Marcus, 'Russia's Naval Task Force: Power Play or Just Theatre?', *BBC*, 19 oktober 2016.

⁴ De quotes van NAVO-beleidsmakers in dit artikel zijn afkomstig uit een serie briefings en gesprekken op het NAVO-hoofdkwartier, oktober 2016, gehouden onder Chatham House Rules.

⁵ Ewen MacAskill en Paul Johnson, 'MI5 head: "increasingly aggressive" Russia a growing threat to UK', *The Guardian*, 1 november 2016.

⁶ Bert van Slooten, 'Aantal incidenten tussen NAVO en Rusland loopt op', *NOS*, 4 december 2016.

⁷ Jonathan Marcus, 'Russia's missile deployment in Kaliningrad ups the stakes for Nato', *BBC*, 9 oktober 2016.

⁸ Volgens NAVO-medewerkers heeft Rusland inmiddels in het NAVO-gebied op vier plaatsen een A2/AD-bolwerk opgebouwd waar NAVO-eenheden rekening moeten houden met een hoge mate van tegenstand: rondom het Kola-schiereiland (Moermansk) ter verdediging van zijn onderzeebootbases; rondom Kaliningrad in de Oostzee; rondom de Krim in de Zwarte Zee; en in het noordoostelijk deel van de Middellandse Zee ter verdediging van zijn bases in Syrië.

⁹ Evan Osnos, 'President Trump's First Term', *The New Yorker*, 26 september 2016.

¹⁰ Auteur onbekend, 'Luchtmachtdagen 2017 gaan niet door', www.defensie.nl, 13 oktober 2016.

¹¹ Julian Lindley-French, 'Closing NATO's Deterrence Gaps', *Speaking Truth Onto Power* (blog), 4 november 2016.

¹² Auteur onbekend, 'Air-Sol Moyenne Portée', *Wikipedia*, 6 december 2016.

¹³ Hans M. Kristensen, 'B61-12: The New Guided Standoff Nuclear Bomb', presentatie voor *Third Preparatory Committee for the Nuclear Non-Proliferation Treaty*, New York, 2 mei 2014.

¹⁴ James Drew, 'A New Arms Race', *Aviation Week & Space Technology*, 7-20 november 2016.